

Lapin maa- ja metsätaloustutkimus 2003-2006: Lapinvero ei pohjautunut maanomistukseen

Jouko Vahtola

Tutkimuksen tausta, tekijät ja lähtökohdat

Suomen oikeusministeriö järjesti vuodenvaihteessa 2002–2003 avoimen tarjouskilpailun historiallisten lapinmaiden maanomistuksen historian tutkimisesta. Ainoan esityksen ja tutkimussuunnitelman teki Oulun ja Lapin yliopistojen muodostama tutkijaryhmä. Oikeusministeriö ja Oulun ja Lapin yliopistot tekivät ehdotuksen pohjalta vuoden 2003 alussa tutkimussopimuksen entisten Kemian ja Tornion lapinmaiden asutuksen ja väestön, elinkeinojen ja verotuksen sekä maiden ja vesien omistussuhteiden ja käytön historiallisen kehityksen tutkimisesta.

Oulun yliopisto kutsui Lapin maa- ja metsätaloustutkimuksen tutkijoiksi filosofian maisteri (historia) Matti Enbusken, filosofian maisteri (historia) Mauno Hiltusen ja filosofian maisteri (historia) Tarja Nahkiaisojan ja Lapin yliopisto oikeustieteen lisensiaatti, varatuomari Juha Joonan. Tutkimuksen koordinaattoriksi nimitettiin tämän artikkelin kirjoittaja professori Jouko Vahtola Oulun yliopistosta. Koordinaattorin tehtävänä on ollut tutkimuksen käytännön organisointi, tutkimusbudjetin hoito ja yhteydenpito tutkijoihin aikataulu- ym. järjestelykysymyksissä. Tutkimuksen sisältöön koordinaattori ei ole puuttanut. Koordinaattori ei ole toiminut ns. vastuullisena johtajana vaan kukin tutkija on vastannut omasta tutkimustyöstään.

Tutkimuksen oli määrä valmistua kahdessa vuodessa eli vuoden 2004 loppuun mennessä. Tutkimus osoittautui kuitenkin sen kestäessä arvioitua vaativammaksi ja laajemmaksi sekä lähdeaineistoltaan että problematiikaltaan. Alun perinkin lähdettiin kuitenkin siitä, ettei tyydytä pinnallisiin selvityksiin vaan pyritään niin perusteellisiin tutkimuksiin kuin olosuhteet sallivat.

Tutkimusraportit kasvoivat lähes kaksinkertaisiksi suunniteltuun nähden, joten niiden kokoaminen, kirjoittaminen ja viimeistely vaativat aikaa laskettua enemmän. Oikeusministeriö myönsi tutkijoille palkallista jatkoaikaa syyskuuhun 2005 saakka. Viimeiset käsikirjoitukset luovutettiin ministeriöön keuhkokuumeella 2006.

Tutkimusalueen ydin oli nykyinen Pohjois-Lapin alue (Inari, Utsjoki, Enontekiö), mutta itsestään selvänä nähtiin, että tutkimus on kohdistettava täysipainoisesti historialliseen saamelaisalueeseen eli kerrallisen ns. lapinrajan pohjoispuoliseen alueeseen, Kemian ja Tornion lapinmaihin. Ajallisesti tutkimus rajattiin niin, että päähuomio olisi 1700- ja 1800-luvun kehityksessä, jotka olivat - varsinkin 1800-luku - vaillinaisesti tunnettuja. Päätöskohtana pidettiin 1900-luvun alussa alkanutta isojakoa, jonka lähtökohdat ja periaatteet myös käsiteltäisiin. Tutkijat joutuivat käytännössä selvittämään alkuperäislähteiden

pohjalta myös 1500- ja erityisesti 1600-luvun kehitystä, koska monet aina 1800-luvulle saakka vaikuttaneet valtiovallan päätökset, oikeudelliset käytännöt ja ratkaisut sekä kehitysprosessit syntyivät ja saivat alkunsa tuolloin ja koska niiden tuntemus oli vaillinaista.

Tutkimuskohde muotoiltiin sopimuksessa varsin väljäksi, niin että maiden ja vesien käytön historiaa ja oikeudellista kehitystä tutkitaan laajassa historiallisessa ja oikeudellisessa kontekstissa eli niissä yhteyksissä, joiden vaikutuksen alaisena maakysymykset ovat kehittyneet. Tällöin oli erityisesti seurattava asutuksen, väestön, elinkeinojen, verotuksen ja hallinnon historiallista kehitystä ja niiden vaikutusta maiden ja vesien käyttöön ja omistukseen.

Tutkimuksen lähtökohtana oli jo olemassa oleva tutkimus. Sen puutteiksi osoittautuivat aukollisuus ja hajanaisuus sekä se, että tutkimus oli liian ahtaasti ja tiukasti kohdentunut kysymykseen maiden omistamisesta ja hallinnasta, jolloin ilmiön historialliseksi selittämiseksi ja ymmärtämiseksi välttämättömät taustatekijät olivat jääneet vaillinaiselle tarkastelulle. Toiseksi pidettiin tärkeänä sitä, että tutkimus perustuu keskeiseen, mahdollisimman laajaan ja monipuoliseen alkuperäiseen lähdemateriaaliin ja sen valikoimattomaan objektiiviseen käyttöön. Kolmanneksi oli luonnollista, että tutkimus toteutetaan tieteellisen historiantutkimuksen periaattein. Tällöin ilmiöitä tarkastellaan oman ajan edellytyksistä käsin historiallisissa yhteyksissään ilman, että tutkimus lähtee etsimään vastauksia nykyajan kiistakysymyksiin ja argumentteja niiden puolesta tai niitä vastaan. Etenemisjärjestys on ollut se, että vasta tutkimuksen tuottamista tosiasioista ja tuloksista käsin voidaan ottaa kantaa ja vastata ajankohtaisiin kysymyksiin.

Näiden yleisten lähtökohtien pohjalta tutkijoilla on ollut vapaat kädet sommitella ja rajata tutkimuksensa. Tietoisesti pyrittiin myös siihen, että jokainen tutkija voi tehdä

tutkimustaan mahdollisimman itsenäisesti ja riippumattomana. Tutkijat ovat kyllä keskustelleet ja esittäneet eri kysymyksistä näkökantojaan ja mielipiteitään, mutta yhteen muottiin ei tulkintoja ole miltään osin yritetty puristaa. Niinpä esimerkiksi tutkimuksen koordinaattori on päässyt tutustumaan vasta valmiisiin tutkimuksiin.

Oikeusministeriö on seurannut tutkimuksen edistymistä asettamansa seurantaryhmän kautta. Tutkimuksen aikana seurantaryhmä on kokoontunut 19.2.2003 Oulussa, 30.9.2003 Ivalossa, 21.9.2004 Enontekiöllä ja 26.5.2005 Helsingissä. Kokouksissa on kuultu tutkijoiden raportteja tutkimuksen edistymisestä. Kokousten yhteydessä on pidetty myös ”suurelle yleisölle” tarkoitettuja seminaarimuotoisia keskustelu- ja kyselytilaisuuksia, joissa tutkijat ovat esitelleet tutkimustaan ja vastanneet kysymyksiin.

Yhteenvetoa tutkimuksen tuloksista

Tutkimuksen tulokset ja niiden perustelut sisältyvät tutkijoiden kirjallisiin tutkimusraportteihin, jotka julkaistaan erikseen. Tutkimukset ovat:

* Matti Enbuske: *Asutuksen ja maankäytön historia keskisessä Lapissa ja Enontekiöllä 1900-luvun alkuun*. 357 sivua.

* Mauno Hiltunen: *Maailma maailmojen välissä. Enontekiön asukkaat, elinkeinot ja maanhallinta 1550 - 1808*. 351 sivua.

* Juha Joonas: *Entisiin Tornion ja Kemian lapinmaihin kuuluneiden alueiden maan- ja vesioikeuksista*. 315 sivua.

* Tarja Nahkiaisola: *Asutus ja maankäyttö Inarissa ja Utsjoella 1700-luvun puolivälistä vuoteen 1925*. 274 sivua + liitteet.

Tutkimuskäsikirjoitusta on näin valmistunut noin 1300 sivua. Jokainen tutkimus on oma itsenäinen kokonaisuutensa, joka sisältää runsaasti erilaisia tuloksia väestön, asutuksen, elinkeinojen, kruunun lapinpolitiikan, vero-

tuksen ja maan- ja vedenkäytön historiasta. Tutkijat ovat myös laatineet tutkimuksistaan ja tuloksistaan yhteenvedot, jotka julkaistaan raportissa.

Koska tulokset ovat varsin hajallaan vielä tutkijoiden yhteenvedoissakin, esitän koordinaattorina seuraavassa pelkistetysti luettelomaisen tiivistelmän projektin keskeisistä tuloksista nimenomaan maa- ja vesikysymyksen historian osalta. Käytän lapinmaiden alkuperäisväestöstä nykyimitystä saamelaiset, vaikka luontevampaa olisi puhua lappalaisista, jota suomenkielessä, sekä kansan- että kirjakielissä, on historiallisesti käytetty, ja joka vastaa koko tutkimusajan asiakirjoissa käytettyä nimitystä ”lappar”.

Kaikki käsitykset ja tulokset lähdeviitteineen esiintyvät tutkijoiden alkuperäisissä tutkimuksissa ja esitetään tässä heidän nimissään. Mainitsen raportissa myös sen tutkijan nimen, jonka tutkimukseen kulloinkin asiakokonaisuus pääosin perustuu.

1. Tutkimusaineiston luonne

Maiden ja vesien käyttöä ja omistusta voidaan seurata lähinnä kruunun hallinnon ja oikeudenhoidon yhteydessä syntyneen asiakirja-aineiston avulla 1500-luvun puolivälistä lähtien. Kemin ja Tornion lapinmaat olivat tuolloin Ruotsin valtakunnan, sen lain ja sen kuninkaan vallan ja hallinnon alaisia. Kun aineisto on syntynyt hallinto- ja oikeustoimien yhteydessä, on se niiden osalta luotettavaa ns. jäänneaineistoa. Siinä korostuu viran-omaisnäkökulma; saamelaisen ääni ja tahto pääsevät esiin mm. valituksissa ja oikeuden pöytäkirjoissa. Huomattakoon, että saamelaiset eivät ole tässä suhteessa olleet sen heikommassa asemassa kuin esimerkiksi suomalainen rahvas.

2. Tutkimusalue, sen asukkaat ja elinkeinot

Tutkimusalueen, Kemin ja itäisen Tornion Lapin, alkuperäisväestöä ja -kulttuuria on metsäsaamelainen väestö ja sen kulttuuri. Se

käytti maita ja vesiä kalastukseen, metsästyksen ja lähes kotieläiminä pidettyjen kesyjen porojen laiduntamiseen. Kahdessa alueen lapinkylässä, Enontekiön Rounalassa ja Utsjoella, vakiintui pyynnin rinnalle 1600-luvun kuluessa porojen liikkuvaan paimentamiseen perustuva poronhoito, poronomadismi. (Hiltunen).

Toinen 1600-luvun uusi ilmiö poropaimentolaisuuden ohella lapinrajan takana oli maanviljely ja karjanhoito. Suomalaiset uudisasukkaat toivat ne lapinmaahan 1600-luvun puolivälistä lähtien, ja erityisesti vuoden 1673 uudisasutusplakaatin seurauksena myös maanviljelyksestä alkoi tulla merkittävä elinkeino Lapissa. Paitsi uudisasukkailla oli 1600-luvun jälkipuolelta lähtien myös metsäsaamelaisilla jo karjaa; lampaita ja lehmiä, joiden ruokkimiseen tarvittiin niittyjä. Niityistä tuli uusi saamelaisen maankäytön muoto ja lapinveromaan osa jo ennen saamelaisten uudistilojen perustamista. (Hiltunen, Enbuske, Joonas).

3. Kuka sai käyttää lapinmaita?

Kruunu suojeli monissa 1500- ja 1600-luvulla antamissaan julistuksissa saamelaisten oikeuksia irtaimen ja kiinteään omaisuuteen ja sen käyttöön sekä elinkeinonsa häiriöttömään harjoittamiseen erityisesti talonpoikia vastaan, mutta ei kieltänyt talonpojiltakaan pyyntiä Lapissa, kunhan se ei aiheuttanut vahinkoa saamelaisille. Lapinmaissa oli vanhastaan myös lapinrajan eteläpuolella asuvilla talonpojilla saamelaisilta hankittuja perittyjä kalavesiä. Uusi vaihe lapinmaiden maahistoriassa alkoi, kun kruunu kehotti jo Kustaa Vaasasta lähtien erityisesti uudisasukkaita muuttamaan Lappiin, sillä Lapissa katsottiin riittävän erämaita talonpoikien ja saamelaisten asua rinnakkain. (Joonas, Enbuske, Hiltunen).

4. Millä perusteilla lapinvero määrättiin?

Saamelaisten perinteinen suku- ja perhekohtaisten pyyntimaiden ja -vesien hallinta ja pe-

riytyminen siirtyivät myös kruunun oikeus- ja verokäytäntöön. Saamelaisen maata kutsuttiin perintömaaksi ja viimeistään 1690-luvulta lähtien lapinveromaaksi. Kruunun vuodesta 1553 kantama lapinvero oli henkilökohtainen vero, jonka jokainen metsästämään kykenevä saamelaismies maksoi periaatteessa korvauksena käyttämänsä lapinmaan käytöstä. Sen määrä ei kuitenkaan ollut suoraan sidoksissa maiden ja vesien määrään eikä laatuun; tutkimuksissa ei löytynyt näyttöä siitä, että niitä olisi koskaan arvioitu tai mitattu samalla tavoin kuin talonpoikien tiluksia. Jokainen saamelainen oli velvollinen maksamaan kokoveron eli yhden manttaalien mukaisen henkilöveron, mutta varallisuus ja maksukyky otettiin alusta lähtien huomioon ja manttaalia pilkottiin murto-osiin; niinpä sama saamelainen saattoi samasta lapinveromaasta maksaa eri vuosina erikokoisten manttaalien mukaisia veroja. Lapinveromaan omistamisen kaltainen hallinta ja käyttö edellytti lapinveron maksamista. Veromaa voitiin maksamattomista veroista antaa toisen hallintaan, ja tuomioistuimien saattoi myös tasata kalavesien ja pyyntimaiden määrää. (Hiltunen, Joona).

Lapin verotusta yritettiin vuoden 1695 verouudistusta valmisteltaessa kehittää varsinaisen maaverotuksen suuntaan mutta tuloksetta. Maaverotus tuli Lappiin vasta uudistilojen myötä. Lapinveroa ei voi siis käyttää todisteena saamelaisen maanomistuksesta muutoin kuin siltä yleiseltä kannalta, että lapinvero maksettiin korvauksena lapinveromaan omistamisen kaltaisesta hallinnasta. Lapinveroa ei voi käyttää todisteena myöskään maksajansa saamelaisuudesta, sillä myös suomalaiset uudisasukkaat – silloin kun heidän tilansa oli lapinveromaalla – merkittiin lapinveron maksajiksi vuoden 1695 verouudistuksen jälkeen, ennen vuoden 1760 verollepano-ohjeiden mukaista verollepanoa. (Hiltunen, Enbuske).

5. Lapinkylät eivät omistaneet maita kollektiivisesti

Ei voida osoittaa, että Kemin ja Tornion La-peissa lapinkylällä olisi ollut kollektiivista omistusoikeutta kylän maihin. Lapinveromaat olivat primaaristi haltijoidensa yksityisessä, perinnöllisessä omistuksessa. Lapinveromaan omistaminen edellytti lapinkylän asuinjäsenyyttä ja veronmaksua. Lapinkylän asukkaat omistivat yhteisesti oikeastaan vain majavanpyynnin. Lapinkylän rajojen sisällä oleviin ”ei kenenkään” –maihiin oli yhteinen käyttöoikeus (pyynti, niityt ym.) vain oman lapinkylän asukkailla. Sekä saamelaisista että suomalaisista, jotka saivat luvan ja perustivat uudistilan lapinkylän alueelle, tuli myös lapinkylän jäseniä. Kihlakunnankäräjät ratkoivat jo 1600-luvulla pääsääntöisesti omistus- ja rajariidat sekä lapinveromaista että lapinkylien välillä. (Hiltunen, Enbuske).

Vuoden 1673 lapinplakaati¹ kehotti uudisasukkaita yleisesti muuttamaan Lapinmaahan ja ”raivaamaan ne asuinpaikat, jotka he katsovat sopiviksi ja joihin heille voidaan siinä tarkoituksessa antaa asukas-oikeus”. Lappalaisten maa-oikeuksista ei plakaatissa puhuttu lainkaan. Plakaatin yleisestä uudisasutuskehoksesta huolimatta lapinkylän alueelle aikova uudisasukas tarvitsi lapinkäräjillä uudisasutusluvan lapinkylältä ja sen veromaan haltijalta, jonka etuja uudisasutus mahdollisesti koski. (Joona, Hiltunen).

Uudisasutus oli varsin verkkaista kaikissa lapinmaissa 1700-luvun puoliväliin saakka, ja se sujui pääosin hyvässä järjestyksessä ilman suuria kiistoja. Uudisasukkaat olivat aluksi suomalaisia, mutta 1700-luvulla lisääntyi

1. Ruotsin kruunu antoi lapinplakaatin vuonna 1673. Tällä julistuksella kruunu avasi lapinmaat maataloutta harjoittavalle uudisasutukselle tietyn eduin ja ehdoin. Uudisasukkaat saivat ottaa käyttöönsä ne maat ja vedet, joista ei ollut hyötyä saamelaisen elinkeinoelämälle.

paikallisten saamelaisten osuus. Lupa uudistilaan evättiin vain harvoin, ja vain harvoin lupa myönnettiin vastoin verosaamelaisen kantaa. Ainoa yhteentörmäys tuli Kuusamon Maanselän lapinkylän mailla, jonne ryntäykseenomaisesti tuli 1680-luvulla useita kymmeniä savolaisia kaskimiehiä. Asian selvittely kesti aina 1700-luvun puolelle. Näissä oikeudenkäynneissä saamelaisten oikeuksia pyrittiin suojaamaan. Jo vuoden 1695 asutusplakaatissa ylenmääräinen kaskeaminen kiellettiin. (Hiltunen, Joono).

Lapinkylille määrättiin vuoden 1695 verouudistuksessa kollektiivinen vero, mutta vero kerättiin sekä saamelaisilta että uudisasukkailta edelleen henkilökohtaisesti. Tiluksiin ja karjaan sidottiin vain uudisasukkaiden verotus. Uudisasukkaat nostettiin tässä saamelaisten rinnalle maanomistajina ja veronmaksajina ja he joutuivat maksamaan korkeamman veron kuin saamelaiset - vastoin vuoden 1673 plakaatin henkeä (Enbuske, Hiltunen).

Lapinkylien alueella oli yksityisten veromaiden ohella yksiselitteisesti myös yhteisiä maita, joita kutsuttiin nimillä avoimet maat, yleismaat (allmenning), autiomaat tai takamaat. Näilläkin mailla saamelaisilla oli oikeus metsästä, mutta pääosin omistus kohdistui kalavesiin, sadinalueisiin, laidunalueisiin ja niittyihin. Kun lapinkylien alueet olivat valtavan suuret, esim. Kuusamossa Kitkan ja Maanselän alue noin 10 000 km², ja kun sillä asusti 15 - 20 saamelaisperhettä, maan käyttö ja sen omistaminen ei ollut kovin tehokasta. Kruunu kiinnitti tähän huomiota, samoin kuin siihen, että saamelaisten liikkuvuus oli vilkasta ja suurin osa veromaiden omistajista ja veronmaksajista oli eri lapinkylissä lyhytaikaisia ja vaihtuvuus oli suurta (Enbuske, Hiltunen). Kruunu pyrki 1700-luvulle tultaessa saamaan Lappiin kiinteästi asuvia uudisasukkaita, olivatpa he sitten suomalaisia tai saamelaisia. Maatalous nostettiin keskeiselle sijalle Lapin kehittämisessä ja saamelaisten köyhyyden

torjumisessa. Myös Lapinmaita alettiin 1700-luvulla entistä vahvemmin kehittää koko valtakunnan elimelliseksi ja yhdenmukaiseksi osaksi yleisen lainsäädännön puitteissa. (Enbuske).

6. Viranomaisten tulkinta lapinmaan omistusoikeudesta täsmentyy 1700-luvulla

Paikalliset tuomioistuimet ja virkamiehet pitivät saamelaisten veromaiden omistusta perintöluontoisena aina 1740-luvulle asti. (Joono). Yksityisen tilapohjaisen omistuksen ulkopuolella olevaa maata alettiin kuitenkin lainsäädännössä (1683, 1734) pitää kruunun maana. Vuoden 1734 lain maankaari ei hyväksynyt enää ylimuistoista nautintaa maanomistuksen perustaksi jakamattomissa metsissä, jollaisena almenninginä myös Lappia valtiiovallan kannan mukaan pidettiin. (Enbuske, Hiltunen).

Ratkaisevaksi ennakkotapaukseksi lapinmaan osalta muodostui Kamarikollegion vuonna 1742 antama päätös Kuusamon Haukiniemen uudistilan maanluonnosta käydyssä kiistassa. Lapinveromaalle perustettu Haukiniemen uudistila tuomittiin siinä kruununtilaksi. Koko Lapinmaa oli kollegion mukaan kruunun yleismaata (allmenning), koska ei ollut olemassa mitään sellaista säädöstä, jonka perusteella lapinveromaat voitiin katsoa veroluontoisiksi. Lapinmaiden kihlakunnankäräjillä alettiin vuodesta 1744 noudattaa kantaa, että sekä lapinveromaat että niille ja muulle maalle Lapissa perustetut uudistilat olivat kruununluontoisia. (Joono).

Vuonna 1749 annettu kuninkaallinen asutusreglementti ohjasi lapinmaiden asutustoimintaa ja käyttöä aina 1800-luvun jälkipuolelle asti. Kruunu määräsi entistäkin tiukemmin lapinmaiden asutuksesta, elinkeinoista ja maiden omistuksesta. Plakaatin valmistelusta näkyy, että ensisijainen metodi Lapin kehittämiseksi oli perustaa tiloja ja saada saamelaiset asumaan kiinteästi talonpoikien tapaan. Ta-

voitteena oli nostaa saamelaiset köyhyydestä ja uhkaavasta perikadosta. (Enbuske, Joon, Nahkiaisoja).

Reglementin mukaan metsästys ja kalastus tai pelkkä niittyjen käyttö eivät voineet olla esteenä uudistilan tai -tilojen perustamiselle viljelyn kannalta sopivalle alueelle. Reglementti asetti uudistilojen perustamisen ja maanviljelyn etusijalle lapinelinkeinoin nähden. Niistä poronhoito nostettiin tärkeimmäksi. Uudisasukkailta ei metsästystä ja kalastusta suljettu pois, mutta heidän haluttiin keskittyvän maatalouteen. (Hiltunen, Joon, Enbuske).

7. Kehitys kulkee lapinverosta uudistilojen verotukseen

Kaikissa Kemin Lapin lapinkylissä ja Enontekiöllä oli 1760-luvulle tultaessa vanhoja, osin jo 1600-luvulta peräisin olevia sekä suomalaisia että saamelaisia uudistiloja. Niin ikään monia lapinveromaita rakennettiin ja asuttiin uudistilamaisesti. Käytännössä lapinveromaat muutettiin 1700-luvun jälkipuolella, Kemin Lapissa pääosin 1760-luvulla, kruunun vuoden 1760 verollepano-ohjeiden mukaan uudistiloiksi. Maavero ja lappalaisten vero erotettiin nyt toisistaan. Virallisesti perustettuna, käräjien ja maaherran vahvistamana, uudistilan oikeudellinen asema oli vahvempi kuin entisen veromaan. Uudistilan perustamisessa keskeinen oli katselmus, jossa uudistilan asuinpaikka, pellot, niityt, kalavedet, pyyntimaat ja puunsaanti katsastettiin ja joka vahvistettiin käräjillä. Veromaan ulkopuolista maata oli myös mahdollista anomuksesta katselmuksen kautta liittää tilaan. Saman veromaan pohjalle voitiin perustaa useita tiloja ja liittää niihin mm. niittyjä takamaista. (Enbuske).

Lapinveromaat jäivät 1740-luvulta lähtien pois oikeuskäytännöstä, hallinnosta ja lainsäädännöstä lukuun ottamatta Inaria ja Utsjokea, joissa lapinveromaita muutettiin kalastus- ja uudistiloiksi pitkälle 1800-luvulle. Saame-

laisten oikeusaseman kannalta oli keskeistä, ettei veromaita heiltä otettu pois, vain niiden status muuttui kun ne mukautettiin kruunun uudistilakäytäntöön. Uudistiloja perustettiin myös muodostuvasta kruunun liikamaasta, näin erityisesti 1800-luvulla.

Saamelaisista tuli suurimmaksi osaksi uudisasukkaita, ja myös lappalainen muuttui uudistilan perustajana kruunun käsitteistössä uudisasukkaaksi. Käsite ”lappalainen” jäi tarkoittamaan metsästyksen, kalastuksen ja poronhoidon harjoittajaa. Samalla lapinkylä hallinnollisena ja oikeudellisena yksikkönä ja käsitteenä hiipui pois ja korvautui pitäjällä ja kameraalisella kylällä (maakirjakylä). (Joon, Enbuske, Hiltunen)

Lähes kaikki lapinveroa maksaneet lappalaiset siirrettiin uudistilallisiksi kaikissa Kemin Lapin lapinkylissä ensi kerran vuoden 1763 maakirjassa. Tuon vuoden Sompion veronkantokirjaan kirjoitettiin: ”Sompion vanhoja lappalaisia, nyt uudisasukkaita” ja Sodankylän ja Kittilän kirjaan: ”uudisasukkaat, jotka aikaisemmin on merkitty lappalaisiksi”. (Joon). Vuonna 1766 keskiseen Kemin Lappiin (Kittilä, Sodankylä, Sompio, Kemikylä, Kuolajärvi) merkittiin 185 uudistilaa ja yksi lappalainen kun kyseisissä kylissä oli kymmenen vuotta aikaisemmin ollut 26 tilaa ja 133 lappalaista. (Enbuske)

Niin ikään Enontekiöllä Suontavaarassa ja Peltovuomassa uudisasutus pohjautui lapinveromaihin ja rekrytoitui lähinnä paikallisista suvuista 1700-luvun jälkipuolella. Uudistilojen perustaminen jatkui myös Enontekiöllä vilkkaana 1800-luvulla edelleen pitkälti paikallisten sukujen perustamina vanhoille veromailleen, osin myös kruunun maille. Monet talollisista elivät vielä 1800-luvun lopulla kuten saamelaiset. Porosaamelaiset eivät olleet Enontekiöllä mukana uudisasuttamisessa kuten Utsjoella ja Inarissa (Hiltunen, Enbuske).

Näin vanhat metsäsaamelaiset suvut, Suomen Lapin alkuperäisin saamelaisväestö,

asuttivat Kemin Lapin lukuun ottamatta Kuusamo ja Enontekiön metsäsaamelaiskylät. Lapinveromaat muuttuivat kruunun uudistiloiksi. Tilat saivat 15 - 25 vuoden verovapauksia ja verohelpotuksia. Kuningas antoi uusille Lappiin perustetuille tiloille vuonna 1766 vero-oikeuden ilman lunastusta. Se ei toteutunut käytännössä, mutta yhdistys- ja vakuuskirjan myötä 1789 myös kruununtilojen perinnöllisyys lujittui ja läheni perintötilan statusta. Tilojen lunastaminen perinnöksi oli mahdollista.

Saamelaiset uudistilalliset säilyttivät ”lappalaisuutensa” vaihtelevasti. Osa saattoi elää pitkälle 1800-luvulle lappalaiselinkeinoilla. Tilojen ulkopuolelle jääneellä kruunun maalla voitiin metsästä, harjoittaa peuranpyyntiä ja poronhoitoa, niittää heinää niityiltä ja korjata puuta kotitarvekäyttöön. Kemin Lapin pitäjissä ja Enontekiöllä – siis Inaria ja Utsjokea lukuun ottamatta - julistettiin merkittävät kalavedet yhteisiksi jo 1700-luvun puolivälistä lähtien. Myös vanhoja Tornionlaakson alaosan tilojen kalavesiä siirrettiin paikallisten uudisasukkaiden käyttöön, ts. ”ylimuistoinen nautinta” ei enää pätenyt omistuspusteena. Myös uudistilalliset alkoivat kasvattaa porokarjojaan 1700-luvun jälkipuolella ja 1800-luvulla huomattavasti ja hoidattivat niitä usein porosaamelaisilla raitioilla. Kruununmaasta voitiin syynätä eli liittää katselmuksen kautta lisämaata tiloihin varsinkin tilanjakojen yhteydessä. (Enbuske).

Tilojen ja kruunun maat erotettiin vanhalla metsäsaamelaialueella mittauksin ja kartoituksin ensin väliaikaisissa ja sitten varsinaisissa isojaoissa 1800-luvun lopulla ja 1900-luvulla. Paikalliset asukkaat saivat tämänkin jälkeen vanhaan tapaan käyttää kruununmaita esteettä kalastukseen, metsästykseseen, poronhoitoon ja niityjen hyödyntämiseen. Veromaista perustetuista tiloista kehittyi isojakoon tultaessa merkittäviä maakokonaisuuksia. Esimerkiksi saamelaisen Juho Marttiin la-

pinveromaasta 1600-luvun lopulla alkunsa saaden oli kantatilojen omistuksessa isojakon jälkeen maata noin 10 000 hehtaaria, 600 - 1000 ha/tila (Enbuske).

Metsäsaamelainen uudisasutus vanhassa Kemin ja Tornion Lapissa joutui suomalaistumisen ja niin geneettisen kuin kulttuurisenkin assimilaation kouriin varsinaisesti 1800-luvun puolivälin jälkeen, kun alueelle muutti runsaasti suomalaisväestöä. Väestö lisääntyi ja uudistiloja perustettiin vilkkaasti. Metsätöistä tuli myös entisten metsälappalaisten jälkeläisille uusi, tärkeä elinkeino. (Enbuske).

8. Tilajärjestelmä luodaan lapinmaille

Inarin ja Utsjoen lapinkylissä kalastajasaaamelaiset omistivat 1800-luvulle tultaessa niin ikään veromainaan pyyntimaitaan ja kalavesiään. Lapinvero perustui vanhan käytännön mukaisesti maiden käyttöön ja varallisuuteen. Suvuilla ja perheillä olivat omat vakituiset vuosikierrossa olevat, rajapaikoin erotetut asuinpaikat, kalavedet ja pyyntimaat, joista voitiin käydä kauppaa ja jotka olivat perinnöllisiä. Utsjoella kalastuksen runkona oli Tenojoki yksityisine pyyntipaikkoineen. Veromaiden ohella myös täällä oli lapinkylien alueella jakamattomia yhteisiä maita. (Nahkiaisoja).

Tärkeistä perinteisistä elinkeinoista joutui Inarissa peuranpyynti vaikeuksiin, kun peurat loppuivat 1800-luvun puolivälissä. Keskeisenä syynä kriisiin oli Norjan porosaamelaisien tunkeutuminen 1800-luvun alkupuolella kymmentuhantisine porolaumoineen Inarin ja Utsjoen laidunalueille. Se paitsi karkotti peurat myös suorastaan esti oman poronhoidon kehittymisen. Samaan aikaan myös tärkeimmän elinkeinon kalastuksen tuoton sanotaan laskeneen ja osaltaan vaikuttaneen siihen, että alettiin panostaa maanviljelyyn ja karjanhoitoon ja virallistaa perinnöllisiä veromaita tiloiksi. (Nahkiaisoja).

Muutamien suomalaisten – lähinnä Kyrön suku – ja saamelaisen jo 1750-luvulla perusta-

mat uudistilat saivat nyt vilkasta jatkoa. Inariin perustettiin 1849-55 kymmenkunta erikoista kalastustilaa (asuinpaikka, niityt, kalavedet), joita ei esiintynyt muualla Lapissa ja jotka säilyivät edelleen lapinverolla. Mutta erityisesti perustettiin entisten veromaiden pohjalle ja jakamattomalle maalle (odisponerade marker) uudistiloja, vuosina 1831-1900 runsas 120 eli lähes kaikille hakijoille; saamelaisia tilojen perustajista oli 3/4, suomalaisia 1/4. Utsjoella katsastettiin 1841 – 55 veromaille yli 20 kalastustilaa. Lähes kaikki perustettiin myöhemmin uudistiloiksi. Uudistilojen perustamiseksi jätettiin Utsjoella vuoteen 1900 110 hakemusta, mutta lupa annettiin 60 uudistilalle. Kalastustiloihin ja uudistiloihin sijoitettiin ylimuistoiset asuinkentät, pyyntimaat ja -vedet sekä niityt. Inarissa ja Utsjoella kalavedet – myös uudistilojen – säilyivät yksityisessä omistuksessa ja nautinnassa isojakoon asti. Uudistiloista tuli verovapausvuosien jälkeen kruununtiloja. (Nahkiaisoja).

Lapinveroa maksaneet kalastajasaamelaiset siirtyivät siis pääasiassa uudisasukkaiksi. Inarin ja Utsjoen Lapinmaissa – 1800-luvun lopulta lähtien pitäjissä – säilyi koko 1800-luvun vanha kollektiivinen lapinvero, jonka maksamiseen osallistuivat yhteisvastuullisesti sekä jatkuvasti vähenevät kalastajasaamelaiset, uudistilalliset (suurin osa kalastajasaamelaisia) että porosaamelaiset. Kalastajasaamelaiset maksoivat vero-osuutensa perinteiseen tapaan varallisuutensa, omaisuutensa ja kalastuksensa mukaan, uudistilalliset manttaaliensa mukaan ja porosaamelaiset porokarjojen mukaan. Uudistilalliset saivat vapaavuodet myös lapinveron maksusta. Lapinvero, jonka maksajat vähenivät vähenemistään, lakkautettiin vuonna 1924. (Nahkiaisoja).

Väestö kasvoi varsinkin Inarissa voimakkaasti 1800-luvun jälkipuolella muuttoliikkeenkin seurauksena. Inarikin alkoi suomalaistua - saamelaiset menettivät enemmistönsä kuitenkin vasta 1910-luvulla. Asutustoimintaa

jatkettiin perustamalla kruunun maalle kruununmetsätorppia; Inariin perustettiin vuoteen 1915 mennessä 93 ja Utsjoelle 21 kruununmetsätorppaa. Kruununmetsätorppia perustivat runsaasti myös porosaamelaiset. Heitä muutti Inariin Utsjoelta rajasulun jälkeen jo 1850-luvulta lähtien, ja vuosina 1880 - 1920 runsaat 20 perhekuntaa. Niin ikään Sodankylästä, Enontekiöltä ja Norjasta muutti Inariin vuoden 1900 tienoilla kymmenkunta porosaamelaista. Heidänkin kruunu soi perustaa alueelle uudistilan tai metsätorpan. Kruununmetsätorpat itenäistettiin 1930-luvulla. (Nahkiaisoja).

Inarissa toteutettiin väliaikainen kruunun liikamaan erottaminen ja isojako vuosina 1902-06. Tilat saivat manttaaliensa mukaan metsämaata noin 400-750 ha/ tila. Talolliset saivat myös tilustensa ulkopuolella oikeuden laiduntaa poroja, kalastaa ja metsästä. Utsjoella väliaikaista jakoa ei toteutettu, mutta siellä saivat talolliset senaatin päätöksen (1885) perusteella tarpeensa mukaan ottaa metsätuotteita kotitarpeeseen ja veistopuita myös myyntiin, osin Inarin puolelta. Myös isojako aloitettiin Inarissa - talollistenkin pyynnöstä - vuonna 1911, mutta monista syistä se jouduttiin keskeyttämään 1918. Laki Inarin, Utsjoen ja Enontekiön isojaosta annettiin 1925. Nyt manttaalia kohden erotettavan verollisen maan määrä pieneni huomattavasti verrattuna väliaikaiseen jakoon. (Nahkiaisoja).

Näin Inarin ja Utsjoen kalastajasaamelaiset kuten myös porosaamelaiset siirtyivät 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa tilajärjestelmään kruunun ohjauksessa kuten muualla Kemien Lapissa jo 1700-luvulla.

9. Poronhoito kaupallistuu ja levittäytyy laajemmalle alueelle. Maaverro vakiintuu

Porojen laidunnus perustui vielä 1700-luvulla lapinveromaihin, mutta protokkien kasvataminen ja Lapinkodisillin (1751) mahdollistama porokarjojen vapaa liikkuvuus ja laidunnus Ruotsin ja Norjan valtakunnanrajan

yli tuhosivat Enontekiöllä Rounalan lapinveromaa- ja lapinkyläjärjestelmän. Lapinkodisilli rajasi myös veromaiden omistamisen yhteen valtakuntaan. Yksityiset lapinveromaat kävivät liian ahtaiksi suurille porokarjoille. Porosaamelaisten kaupallinen suurporonhoito levisi 1800-luvulla lähes kaikille vapaille kruunun maille Lapissa ja ahdisti monin tavoin metsäsaamelaisten pyyntiä ja uudistilojen viljelyä. Enontekiöllä uudistilalliset – myös saamelaiset – siirrettiin Kemin Lapin tavoin maksamaan maaveroa. (Hiltunen, Enbuske).

Erityisesti Pohjois-Norjassa ja -Ruotsissa kasvoivat porokarjat valtaviksi 1800-luvulla, ja mukana kehityksessä olivat myös Enontekiön ja Utsjoen porosaamelaiset. Taustalla oli poronlihan hyvä hinta ja varallisuuden kartuttaminen. Lopulta laidunmaista tuli puutetta, ja kolmen maan tunturisaamelaiset paimensivat useita kymmeniätuhansia käsittävät karjansa Lapinkodisillin oikeutuksella myös Enontekiöllä ja Utsjoella, mutta myös Inarissa, sekä jo 1700-luvun lopulta lähtien myös Pohjois-Kittilässä ja -Sodankylässä. Toisaalta norjalaiset suhtautuivat karsaasti suomalaisten Jäämeren-kalastukseen ja Suomen porosaamelaisten karjan laiduntamiseen Norjassa. Ristiriidat johtivat siihen, että Norjan ja Suomen välinen raja suljettiin 1852. (Enbuske, Hiltunen).

Norjan rajasulku lisäsi Ruotsin porosaamelaisten - enimmillään 60 perhekuntaa - laidunnuspainetta Enontekiöllä ja siitä itään. Se aiheutti monenlaista vahinkoa ja häiriötä ja vaikeutti Enontekiölle asetettujen porosukujen ja entisten metsäsaamelaisten poronhoidon kehitystä. Lopulta Ruotsin raja käytännössä suljettiin laiduntamiselta asetuksella vuonna 1888. Suomalaisten laidunmaat laajenivat ja osin se vaikutti poronhoidon nopeaan elpymiseen. Lisäksi kruunu verotti porosaamelaisia kevyesti ja salli vapaasti maidensa käytön laitumina (Enbuske).

Laiduntamisen mukana myös porosaamelaiset suvut ja perheet muuttivat vilkkaasti

rajojen yli. Niinpä Enontekiön porosaamelaisiksi kirjattujen sukujen määrä vaihteli 1800-luvulla huomattavasti, 6:sta aina 24:ään. Rajasulkujen jälkeen tietyt porosuvut alkoivat vakiintua Enontekiölle, ja myös Utsjoki ja Inari saivat omat sukunsa. Enontekiön porosaamelaisissa oli myös useita saamelaistuneita suomalaissukuja; vuoden 1923 kaikkiaan 24 ruokakunnasta ne muodostivat jopa puolet. Suurporonhoito keskittyi ajan myötä yhä harvempiin käsiin. Sitä harjoittavat yhteisöt, porokylät, olivat vauraita, varsin suljettuja ja hierarkkisia. Avioliitot solmittiin porosukujen kesken. (Enbuske).

Enontekiöltä joutui kaikkiaan parikymmentä porosaamelais sukua, vanhimmat jo 1700-luvun lopulla ja useimmat 1870- ja 1880-luvuilla, muuttamaan Sodankylän ja Kittilän pohjoisosiin ja osin edelleen Inariin. Muuttajien poroelot olivat suuret ja he olivat yleensä varsin varakkaita. Porosaamelaiset tulivat valtion hallitsemiin kruununmetsiin, eivät suinkaan vanhoille porolaitumille vaan sompiolaisten entisille peuranpyyntimaille. Metsähallitus otti muuttajat mailleen myötämielisesti vastaan, ja yleensäkin metsähallitus katsoi 1800-luvun lopulla, että poronhoito on sen maille hyvin soveltuva elinkeino. Muuttajat saivat valtiolta myös maata uudistilojen perustamiseen, tilaa kohden keskimäärin 200 hehtaaria. Vuonna 1912 kaikki muuttajat yhtä lukuun ottamatta olivat talollisia. (Enbuske).

Enontekiöllä uudistilat saivat maihin ym. tilan tuottoon perustuvat manttaalinsa ja maksoivat sen mukaan maaveroa, jonka maksuperusteita tarkistettiin verontarkastuksissa. Maaveroonkin sisältyi vielä 1800-luvulla jäänne vanhasta kalastukseen ja metsästyksen perustuvasta lapinverosta. Varsinaista kollektiivista lapinveroa (”pitäjänvero”) maksoivat enää porosaamelaiset 1700-luvun jälkipuolelta lähtien. Heidänkin kollektiivisen lapinveronsa maksussa oli vuosina 1809–1843 katkos siksi ettei pitäjässä ollut juurikaan kirjoilla

porosaamelaisia. Siitä eteenpäin porolappalaiset maksoivat edelleen kollektiivista 3 ruplan eli 12 markan vuotuista lapinveroa, joka jyvitettiin maksajan poroluvun mukaan. Kun 750 poron karjasta maksettiin veroa 1,68 markkaa ja yhden poron arvo oli 50–60 markkaa, ei vero juuri rasittanut. (Hiltunen, Enbuske).

Maakirjoihin 1800-luvulla merkitty tunturi-, kalastaja- ja metsälappalaisten lapinvero ei siis ollut miltään osin maahan ja maanomistukseen pohjautuva ja sitä osoittava vero kuten on väitetty. (Enbuske)

10. Lapin kehityksen ohjaaminen on noudattanut valtion yleisiä linjoja

Vanhoiden lapinmaiden asutuksen, elinkeinon, verotuksen ja maankäytön historian tutkimus osoittaa, että kaikki tutkitut ilmiöt ovat olleet historiallisen kehityksen ja muutoksen alaisia, sekä omien sisäisten tekijöidensä että valtiovallan harjoittaman politiikan takia. Valtio on ohjannut Lapinkin kehitystä keskitetyn valtion synnyn ajoista 1500-luvulta lähtien pitkälti yleisten valtakunnallisten lakien ja asetusten mukaisesti tai soveltaen niitä mahdollisimman pitkälle Lapin oloihin. Voi myös sanoa, että valtio on kautta historian kohdellut varsinkin maapolitiikassaan Lapin asukkaita yhdenvertaisesti Lapin asukkaina, tekemättä eroa etnisyyden perusteella.

Lähteet

- Enbuske, Matti: *Asutuksen ja maankäytön historia keskisessä Lapissa ja Enontekiöllä 1900-luvun alkuun*. Oikeusministeriön julkaisuja 2006:6. Oikeusministeriö. Helsinki 2006. 352 sivua.
- Hiltunen, Mauno: *Maailma maailmojen välissä. Enontekiön asukkaat, elinkeinot ja maanhallinta 1550–1808*. Oikeusministeriön julkaisuja 2006:5. Oikeusministeriö. Helsinki 2006. 288.
- Joona, Juha: *Entisiin Tornion ja Kemin lapinmaihin kuuluneiden alueiden maa- ja vesioikeuksista*. Juridica Lapponica 32. Lapin yliopisto. Arktinen keskus 2006. 418 sivua.
- Nahkiaisola, Tarja: *Asutus ja maankäyttö Inarissa ja Utsjoella 1700-luvun puolivälistä vuoteen 1925*. Oikeusministeriön julkaisuja 2006:7. Oikeusministeriö. Helsinki 2006. 343 sivua.